

HAZAR TÜRKLERİNİN MUSEVİLİĞİ KABUL EDİŞLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION ON THE ADOPTON OF JUDAISM BY THE KHAZAR TURKS

Yetkin KARAOĞLUDr., Erciyes Üniversitesi, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5036-2590>,
phd.yetkinkaraoglu@gmail.com**ÖZET**

Tarih boyunca din değiştirme fenomeni sadece bireysel değil toplumsal ekseninde birçok itici güce sahiptir. Bireysel olarak kriz veya refah durumlarının kişideki psikolojik etkisiyle açıklanabilmekte olan bu durum, toplumsal düzeyde ekonomik, siyasi, askeri ve politik tercihlerin etkili olduğu bir süreci ifade etmektedir. Türkler de tarih boyunca çeşitli dinler kabul ederek buldukları bölgedeki siyasi ve askeri varlıklarını sürdürülebilir hale getirmişlerdir. Hazar Türkleri de bu amaçlarla Museviliği (Karailik) kabul etmişlerdir. Onlar, bu dini kabul eden tek topluluk değillerdir. Ancak tarih sahnesindeki rolleri nedeniyle öne çıkarak birçok araştırmaya konu olmuşlardır. Bu çalışmamızda Hazar Türklerinin Museviliği kabul etme nedenleri, kabul ediş süreçleri, dönemin sosyopolitik yapısı ve sonuçları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hazarlar, Hazar Türkleri, Musevilik, Karailik, Din Değiştirme.

ABSTRACT

During the history, the phenomenon of replacement of religion has only many repellent powers on the social axis. This is an individual, which can be explained by the psychological effect of the crisis or prosperity in the person in the person, expresses a process that economic, political, military and political preferences are effective at the social level. The Turks also have made a sustained political and military assets in the region and they accepted various religions throughout the its history. The Khazar Turks have also accepted the Judaism (Karaitism) for these purposes. They are not the only community that accepts this religious. However, due to its roles in the historical scene, they were subject to many studies. In our study, the reasons for accepting the Judge of Khazar Turks, acceptance processes, sociopolitical structure and results of the period were examined.

Keywords: Khazars, Khazar Turks, Judaism, Karaitism, Change of Religion.

GİRİŞ

Her topluluğun din değiştirmesinde farklı mitolojik-mistik ve tarihsel bir takım olguların varlığın etkili olduğu kabul edilmektedir. Bunların çoğunluğu da mitolojik-mistik tutum ve davranışlardaki fenomenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat mitolojik ve gizemli gelişmelerin ardındaki olgular salt haliyle ortaya konulamadığından sembolik mucizevi anlatılar her tarihi dönemde gizemini devam ettirmektedir. Bu hangi toplum tarafından hangi din kabul edilirse edilsin o toplumun inancının devamlılığıyla ilgili olup, günlük dini yaşamda gözlemlenebilir bir durumdur. Onlar tarafından kabullenilen gizemli anlatılar yaygınlaşıp metafor haline gelerek birer inanç halini almaktadırlar. Diğer taraftan politik açıdan ise bunlar, dönemin yöneticileri tarafından halkın yönlendirilmesi amacıyla da kullanılabilir. Sonradan kabul edilen dinin söz konusu halk arasında yerleşmesi amacıyla dinin kabul edilmesinin mitolojik-mistik olaylarla yaygınlaştırılmasının örneklerini Bizans'ta, Özbeklerde, Karahanlılarda, Altınordu'da, Ruslarda, İskandinavlarda vb. topluluklarda fazlaca görülebilmektedir (Ünal, 2014: 273).

Hazar Kağanlığı M.S. 630'lu yıllardan itibaren tarih sahnesine çıkmaya ve Hazar bölgesinde rol üstlenmeye başlamıştır. O dönemde Bizans İmparatoru Heraklius, Sasaniler'e karşı mücadele ederken, Göktürk kağanının hizmetindeki Hazarlardan yardım almış ve bu sayede 622-627 yıllarında İran'a karşı zafer kazanabilmiştir. Bu yıllarda Hazarlar halen müstakil bir devlet olmamışlardır. Ancak Batı Göktürk Kağanlığı'nın Çin hakimiyetine girmesi üzerine Hazarlar bir Kağanlık olarak ortaya çıkarak ilk dönemlerden itibaren siyasi ve askeri nüfuzlarını genişletmişlerdir (Kurat, 1972: 32). Onlar VII. ve IX. yüzyıllarda genişlemiş, Doğu Avrupa'da güçlü bir devlet konumuna gelmişlerdir. Bu sıralarda, Kama ve İdil boyundaki birçok kavim, İdil Bulgarları ve Fin kavimleri, Burtaslar, Hazar kağanına tabi oldukları gibi, Desna ve Orta Dnepr boyundaki Slav kavimleri de Hazar hakimiyetini tanımışlardır. Radimiç, Vyatiç, Severyan ve Polyan'ı içeren Slav boyları, Kuzey Kafkaslardaki çeşitli kavimler ve Kuban boyuna bağlı Macarlar da Hazarlara katılmışlardır. Bunların Hazarlara bağlanması alınan vergilerde farklılığı da beraberinde getirmiştir. Örnek olarak Desna boyundaki Slavlardan bir eve yılda bir tane değerli havyan kürkü alınmaktayken Kama boyundaki Bulgarlar ve Finlerden ise değerli hayvan kürkleri ile bal alınmaktaydı. Bölgedeki kavim ve boyları kendisine boyun eğdiren Hazar Türklerinin siyasi sınırları Yayık-Cim (Emba)'dan başlayarak Dinyeper'e kadar uzanmış, iki büyük ticaret yolunun üzerindeki bir sahayı kapsayan bir büyüklüğe ulaşmıştır (Kurat, 1972: 32).

Hazar Kağanlığı'nın devlet teşkilatı aslında Göktürk teşkilatının devamı olmakla birlikte bazı hususlarda kendilerine has gelişmeler gösterdiği bilinmektedir. Devlet'in başında bulunan Kağan'ın Aşına soyundan geldiği ve Türk geleneklerine göre "tanrısal kaynaklı" olarak kabul edildiği açıktır. Süreç dahilinde Hazarlarda Kağan'ın görev yapısında değişiklik yaşanmış, o sadece devlet egemenliğinin bir sembolü/temsalcisi haline gelmiştir. Kağan'a bu anlamda büyük saygı gösterilmekteydi. Ancak devlet yönetimi, idareci kağan olarak "Beg" in elinde olmakla birlikte askeri kuvvetin tümünün lideri olduğu gibi tüm idari konuların da nihai onay kaynağı da onda olmaktadır. Dolayısıyla Hazar Kağanlığında bir anlamda "Çift Hakimiyet"; Bizans İmparatorluğu'ndaki uygulamaya benzer "Ortak Hükümdar" sistemi uygulanmıştır, denebilmektedir (Kurat, 1972: 35). Bu anlamda Hazarların askeri-politik sistemi komşu devletlerin askeri-politik sistemlerinden etkilenmiş, ancak bu çerçevenin dışına çıkarak uluslararası bir değer oluşturma yoluna girmiştir. Güney-Batısında Bizans, Güneyinde Sasani Devleti, yine güneyden hızlı bir biçimde büyüyen Müslüman Arap Devleti bulunmaktadır. Hazarlar, aynı kökeni paylaştığı Asya'daki devletlere ve Batı'da Avar devletiyle genel anlamda barışçıl ilişkiler kurmuştur. Slav boylarıyla ise karşılıklı çıkar dayalı ilişkilerini sürdürmüştür (Ünal, 2014: 276). Hazarların en önemli ticaret yolu Don ve Volga havzaları içinden geçerek Azov Denizi'nin kıyısı boyunca ilerleyip Karadeniz, Hazar Denizi ve Aral Gölü sınırlarına ulaşan bir çizgidedir. Avar devletinin yıkıldıktan (M.S. 835) sonra Viyana ve Kiev gibi önemli ticaret noktaları kurulmuş, Hazarların ticari alandaki etkinliğini arttırmıştır

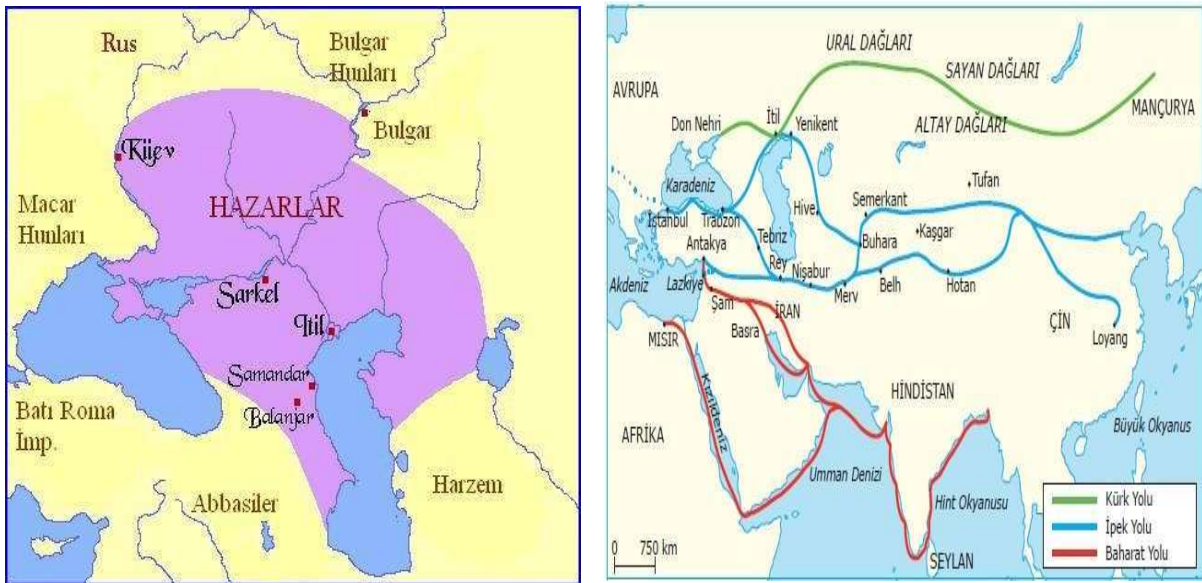
(Pritsak, 2007: 19).

Harita 01: Hazarların En Güçlü Dönemlerindeki Sınırları ve Hazarlara Bağlı Bulunan Kavimler.

Hazar Hakanlığının ekonomik temelini ticaret oluşturmaktadır. Haritada da görüldüğü üzere Hazarlar, ticaret merkezleriyle iyi ilişkiler geliştirmeyi amaçlamışlar ticari, siyasi veya askeri olarak sınır komşuları üzerinde kontrol kurmaya amaçlamışlardır (Pritsak, 2007: 18). Bu özellikleriyle Hazarların konumu stratejik açıdan önemli olmuştur. Onların merkezlerini Aşağı İdil boyu şekillendirmiştir. Bu merkezler, İdil nehri, Yayık, Don ve Kuban gibi nehir havzalarının yanında dönemin en büyük ticaret yollarının kavşağında bulunmaktaydı. Bu yollardan en önemlisi İdil (Volga) nehridir. İdil, nehri İslam dünyası (Suriye, Irak, İran, Türkmenistan) ve Çin ile İskandinavya arasındaki büyük ticaret faaliyetlerine imkan sağlamıştır. Bununla birlikte Harezmi'den Aşağı İdil boyuna ve oradan da Karadeniz sahillerine giden büyük kervan yolu da Aşağı İdil'den geçmektedir. Hazar bölgesine Orta İdil ve Kama boylarından özellikle değerli kürkler olmak üzere birçok ticaret eşyası: Çin ve Türkistan'dan ise bilhassa ipek ve diğer değerli kumaşlar; İran ve Bizans'tan da çeşit çeşit sanat ve değerli süs eşyası gelmekteydi. Dolayısıyla Hazar bölgesi ve Hazar devleti, 7. yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa'nın ekonomik faaliyet ve gelişme bakımından en önemli bir konum olmuştur. Konumunun ve ülke ekonomisinin ekseriyetini oluşturan ticaret, yarı yerleşik yaşamdan tam yerleşik yaşama geçmelerine olanak sağlamıştır (Kurat, 1972: 30-31). Ayrıca Hazar Kağanlığının Aşağı İdil boyundaki elverişli coğrafi durumu sebebiyle, bir yandan Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkas sahilleri, öte yandan Yayık boyları ve Harezmi ticaret yolunu da kontrol altında tutması mümkün olmuştur. Ancak Hazarların sınırları genişlemesi komşu devlet ve kavimlerin ilgisini Hazarlara çekmiş, özellikle Müslüman Arapların saldırılarından korunmak için güneyindeki stratejik noktalara kaleler inşa etmiştir (Kurat, 1972: 33).

Ayrıca İpek Yolu üzerinden Doğudan Batıya, Batıdan Doğuya sürekli olarak mal taşıyan Yahudi tacirler, mal alıp satarak pazarı canlı tutmalarının yanında, ellerindeki paraları, başka ülke topraklarında karşılaşacakları muhtemel saldırılardan korumak için Hazar ülkesinden gelip geçerken emanete bırakarak bir tür bankacılık sisteminin oluşup gelişmesine de katkıda sağlamışlardır. Bu emanet para bekçiliği sistemi sayesinde Hazar halkı ve devleti güvenilir kaynaklar haline gelmişlerdir. İpek Yolu üzerinde başlıca başkent Atıl ve Sarkel olmak üzere birçok noktada bu işlerle meşgul kurum ve kişiler bulunmaktaydı. Bundan başka ilk kez Hazar ülkesinde kullanılan kağıt senetler de devletin uluslararası ticarete güvenilirliğini arttırıyor, Yahudilerden başka Venedik ve Cenevizli tacirlerin de İpek Yolu'nun başka ülkelerdeki yoğunluğunun kuzey hattına kaymasını sağlamaktaydı (Ünal, 2014: 280).

Harita 02 ve 03: Hazarların Önemli Ticari Merkezleri ve Dünya'nın Doğu-Batı Ticaret Yolları.

Bizans devleti ile Hazar devleti arasındaki siyasi ilişkiler Müslüman Arap devleti ile olan ilişkilerden oldukça güçlü olmuştur. Hazarların henüz devletin kurulmasından yarım asır geçmeden Müslüman Arapların saldırılarına uğramış ve misyonerlik faaliyetleriyle karşı karşıya gelmiştir. Bununla birlikte Yakındoğu'yu ve Kuzey-Doğu İpek Yolu ticaretini kontrol altına alma amacını taşıyan küçük ama devamlı saldırıları ve karşı müdahaleler (652, 714 ve 717 yılları) doğal olarak dönemin güçlü devleti olan Bizans ile dostane ilişkiler kurmaya yönlendirmiştir (Kurat, 1972: 32; Kuzgun, 1993: 141). Bu çerçevede evlilik yolu tercih edilmiş, Hazar Hakanının kardeşi olan Theodora ile II. Justinian (685-711) 698 yılında; V. Constantine (741-775) de vaftiz ismi olarak İrene adını alan Çiçek isimli Hazar hatunu ile 733 yılında evlenmiştir. Onların oğulları olan IV. Leo veya Hazar Leo, (775-780) Bizans İmparatoru olmuştur (Ünal, 2014: 276; Pritsak, 2007: 20).

HAZARLARDA DİNİ YAPI

Hazarlar toplum olarak farklı milletlere ve din mensuplarına ev sahipliği yapmış bir devlet olmuştur. Dönemin devlet yönetiminde yargı alanındaki hakim sayıları ülke içerisindeki dini nüfus hakkında fikir oluşturmaktadır. Buna göre Hazar başkentinde yedi hakim bulunmaktadır. Bu hakimlerden ikisi Museviler, ikisi Hristiyanlar, biri Müslümanlar ve diğer biri de Gök Tanrı inancına sahip olanlar için görevlendirilmişlerdir. Sayı dağılımına bakıldığında üç Sami din mensupları için de ikişer hakim atanmış olduğu görülmektedir. Bu açıdan toplumda her bir dinin mensupların nicel mevcudiyet olarak birbirlerine yakın olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Hazarların merkezi ordusunu çoğunlukla Müslüman askerler oluşturmaktaydı. Halkın içerisinde Hristiyanlar ve Müslümanlar da bulunmaktaydı (Pritsak, 2007: 19). Yönetim de Museviliği benimsemişti. Dolayısıyla Hazar Hakanı dahil yöneticiler, çoğulcu bir toplum yapısını dikkate alarak hem çoksesliliğin getirdiği hoşgörülü barışı sürdürmek hem de komşu devletlerin kendi ülkesindeki dini inancı politik amaçları için kullanmasından kaçınmak amacıyla Museviliği kabul etmiştir. Bu kabulün arka planında güçlü bir devletin resmi dini veya hakim unsuru olmaması bulunmaktadır. Hazarlar daha sonra M.S. 737'de Müslüman Araplarla olan savaşları kaybetmesinin de etkisiyle devlet nezdinde İslamiyet'i kabul etmişlerdir. Bu perspektifte merkezi ordunun büyük kısmının Müslüman askerlerden oluşması da devlet yöneticilerinin Abbasi Devleti ile yapılan mücadele sonucunda mağlup devlet olarak Hakan siyasi otoritesini muhafaza etmek adına İslamiyet'i kabul ettikleri dönemde gerçekleşmiş olmalıdır (Dunlop, 1967, s. 97-98) (Günay & Güngör, 2015, s. 215).

Hazarların Museviliği kabul ettikleri sıralarda Hristiyan ve İslam misyonerleri bu bölgede kendi inançlarını yaymak için yoğun bir çalışma içine girmişlerdir (Kuzgun, 1993: 137). Toplumda misyoner faaliyetlerin yanında değişen siyasi-politik şartların getirisiyle Museviliği kabul eden ve Arapların karşı Bizans'a yaklaşan ve onlarla siyasi-politik ve ailevi ilişkiler kuran Hazar devlet yönetimi yine şartların değişimiyle bu defa İslamiyet'i kabul etmişlerdir. Devam eden yıllarda yönetimin de etkisiyle ordusunun çoğunluğu Müslüman olan Hazarlar, o dönemde Hristiyan Ortodoks Rusların güney bölgelere inme amacı gereği yaptığı askeri hareketlere ve özellikle İslam devletine olan tehditleri engellemiş, bu konuda Müslüman Araplara destek olmuşlardır (Kuzgun, 1993: 137, 141).

Siyasi-politik gerekçelerle din değiştirmiş olan Hazar devlet yönetimi Museviliğin Karailik mezhebini benimsemiştir. Karailer Talmud eksenli Yahudilikten farklılaşan Karailik, Tora'nın ilk ve son tek kutsal kitap olduğuna inanarak ondan sonra bir kutsal kitap olmadığını savunmuşlardır. Karailiğe göre Tora'nın Musa Peygamber aracılığıyla bir araya getirilmiştir. Bu anlamda onlar Talmud'u kabul etmemektedirler. Yine onlara göre Tora, aracı olmaksızın Tanrı'dan kelimesi kelimesine yazdırıldığından şüphe duyulamayan bir gerçeklik taşımaktadır. Tora ile birlikte bütün Tanah'ın kutsal olduğuna inanan Karailer, Mezmurlara da büyük önem vermiş ve ibadetlerinde kullanmışlardır (Arık, 2005: 28-29).

Karailiğin benimsemiş olduğu iman esasları on emir sayısınca olup şunlardır: 1.) Bütün varlıkları yaratan Tanrıdır. 2.) Tanrı evren yaratılmadan önce var olup yardımcısı yoktur. 3.) Bu evren daha sonra

yaratılmıştır. 4.) Tanrı, Musa'ya ve Tanah'ta adı geçen bütün peygamberlere seslenmiştir. 5.) Musa'nın koyduğu kanunlar gerçektir. 6.) Tevrat'ın dilini bilmek dini görevdir. 7.) Kudüs'teki Mabet, *Dünya İdarecisi*'nin makamıdır. 8.) Mesih'in gelişini ve tekrardan dirilmeyi beklemek gerçektir. 9.) Hesap Günü vardır. 10.) Hesap Günü'ndeki hesaptan sonra ödül ve ceza gerçektir (Küçük, Tümer, & Küçük, 2016: 356-357). Diğer taraftan devlet nezdinde olsun toplumdaki olsun Museviliğin kabul edilmesinin yanında toplumdaki Talmudistler de bulunmaktaydı. Dolayısıyla onların da bu bölgede ticari ve dini faaliyetlerde bulunmuşlardır (Günay & Güngör, 2015: 222).

Hazarlardan Bulan Han, Museviliği kabul etmiştir. Onun haleflerinden olan Obadya ise Museviliğin ülke içerisinde yaygınlık kazanması amacıyla mabetler ve okullar yaptırmış, toplumda Tevrat, Mişna, Talmud ve Hazzanim eksenli eğitimler vermiştir. Türkçeyi İbrani alfabesini kullanarak yazan Hazarlar, sistematize edilmiş kurallara göre yönetilen, hoşgörülü yöneticileri, disiplinli bir ordusu ve ticarete başarılı bir devlet olmuştur (Günay & Güngör, 2015: 218). Öyle ki çevre bölgelerde askeri, siyasi, dini ve ekonomik nedenlerle yaşadığı bölgeyi terk edenler Hazar ülkesine göç ettiği kaydedilmiştir (Ünal, 2014: 275).

MUSEVİLİĞİN KABUL SÜRECİ

Hazarların geleneksel olarak sahip olup yaşadığı geleneksel Gök Tanrı dininden Museviliğe geçmesindeki mitolojik-mistik inancın yanında tarihsel bir takım fenomenler etkili olmuştur. Ancak, temel gerçekler göz ardı edilerek olayın olağanüstülük ve gizemli yanının öne çıkarıldığı görülmektedir.²³ Dolayısıyla Hazarların din değiştirmesinin anlamlandırılmasında rüya, kahramanlık, Tanrısal etki, üstünlük gibi birçok fenomenin etkili olduğu ifade edilebilmektedir. Ortaçağ'da yaşamış Yahudi bir şair ve düşünce adamı olan Judah Ha-levi (d. 1075-ö.1141) Hazar Türklerinin Museviliği kabul etmelerini retorik bir biçimde ele alarak Hazar hükümdarının gördüğü bir rüya veya gezi yaptığı bir sırada mağarada karşılaştığı Yahudilerin etkisi üzerine Museviliği kabul etmiş olduğundan bahsetmektedir. Söz konusu rüyada Hazar hakanına kendisinin o an içinde bağlılıkla bulunmuş olduğu dindeki düşünce biçiminin Tanrı için çok hoş olduğu ve fakat kendisinin tarzının doğru olmadığı belirtilmiştir. Hükümdar bu rüya üzerinde çeşitli dinleri ve inançları araştırarak rüyada üstü kapalı olarak söylenen ve Tanrı'nın hoşnutluğu için kendisinin kabul etmesi gerektiğini düşündüğü dini (Museviliği) aramaya koyulmuştur (Pritsak, 2007: 23-24; Kuzgun, 1993: 137). Yahuda Ha-levi'nin eserinde yer verdiği ve Dunlop'un da kaynak olarak alıntı yaptığı olayın diğer bir versiyonda aynı anlatılan rüya olayına devamı olarak o, rüyadaki meleğin birçok defa rüyasına girmesi ve yaptıklarının makul fakat dininin muteber olmadığını ifade etmesi üzerine bir gün veziri ile ıssız bir dağa doğru yola çıkmış ve bazı Musevilerin Sabbath (Şabat) gününü kutladıkları bilinen Varsan dağında bir mağaraya girmişler ve orada bulunan Musevilerle görüşmüşlerdir. Görüşme sonunda onlar, Musevililerin dinini kabul ederek orada sünnet olmuşlar ve az bir zaman sonra dinlerini çevrelerine açıklayacaklarını söyleyerek oradan ayrılmışlardır. Bir süre sonra ise Hazarların tümü Museviliği kabul etmekle birlikte başka bölgelere misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuşlardır (Ünal, 2014: 274). Ayrıca Hazar ve Kırım Musevileri üzerinde çalışmaları bulunan A. Y. Harkavi'nin zikrettiği versiyonda Hazarlar Museviliği Bulan Kağan'ın rüyasında Allah'ı görüp Ondan güç, kuvvet ve zafer vaadi almasından sonra 740 yılında kabul etmiştir (Kuzgun, 1993: 133). Bu rüyayla cesaretlenen Bulan Han, Erdebil'e kadar Arapların üzerine gider ve büyük zaferler kazanır. Buradan itibaren versiyon din münazarasına geçmektedir. Bu durumu öğrenen Bizanslar ve Araplar ona elçiler gönderir ve kendi dinlerine dönmeleri ister, ama Hakan, üç dinin temsilcilerini huzuruna çağırır ve aldığı cevaplara göre din tercihini Musevilikten yana kullanır ve Museviliği din olarak seçer (Ünal, 2014: 275).

Ha-levi'nin ve Harkavi'nin anlatılarında anlatısında bazı hususlar dikkat çekmektedir. İlk olarak rüya yolu ile din değiştirme olgusu din değiştirme anlatılarında yaygın bir fragman olup din değiştiren kişi veya toplulukların salt kararlarından ziyade Tanrı'nın bir yönlendirmesi olarak bireysel anlamda kişinin toplumdaki durumunu iyileştirme; din içi toplumda veya devletler nezdinde Tanrısal bir meşruiyet elde etme amacı taşımaktadır. Bilhassa Nuh Peygamberin oğlu Yafet'in torunlarının Hazarlar olduğuna yönelik yaklaşımlar konu açısından önemlidir (Cerrahoğlu, 1972: 101). Özellikle Hakanın rüyasında kendisine Museviliğe geçmesinin net olarak belirtilmemesi, Dolayısıyla Tanrısal bir yönlendirme

temasının bulunması böylesine bir gayeye işaret etmektedir. İkinci olarak din değiştirme olgusu Ha-levi'nin tüm Hazarların Musevi olmasından bahsettiği çok kısa bir süreç içerisinde olabilecek bir yaklaşımdan uzaktır. Temelde birey ve toplumun yeni dine ve dinin getirdiği kültüre ve etkiye hazır olması gerekmektedir. Ayrıca günümüze ulaşan muteber kaynakların çoğunda Hazar Türklerinin Musevilikten başka Hıristiyanlık ve İslamiyet'i de kabul ettikleri defaatle belirtilmiştir (Kuzgun, 1993: 116, 123, 126).

Hazar Hakanı Bulan Han, Museviliği kabul etmeden önce kendi tabiiyetinde bulunan dinlerin temsilcilerinin huzurunda münazara yapmalarını istediği bir diğer bilgiye göre ise bunu din adamlarının talep ettiği ifade edilmektedir (Günay & Güngör, 2015: 216). İster Hakan isterse bunu din adamları münazara talebinde bulunmuş olsun dikkati çeken nokta münazaraya katılacak olan din adamlarının ülke içerisinden değil, diğer ülkelerin resmi olarak gönderdiği görevliler tarafından yapılacak olmasıdır. Bu açıdan konunun önemi sadece münazaranın kendisiyle sınırlı kalmamakta devlet sınırları içerisinde üç Sami dinin de mensubu olanların diğer ülkelerin siyasi-politik ilişkileri için bir seçenek olması Gök Tanrı dininde olan devlet erkanını bu dinlerden birine dahil etmenin ve dini-siyasi nitelikli ilişkiler kurmanın bir fırsatı olarak değerlendirilmektedir. Hazarların Museviliği kabul ettiği sıralarda ülke içerisinde Hıristiyan misyonerler ve Müslümanların dinlerine davet faaliyetlerinin ciddi anlamda sıklaşması da böylesine bir yorumu mümkün kılmaktadır (Kuzgun, 1993: 137).

Pritsak'ın Yehuda Ha-levi'den alıntı yaptığı İbrani kaynaklı bir anlatıya göre üç sami dinden de temsilciler Hakanın huzuruna gelmişler ve hakan her birine ayrı ayrı günler ayırarak kendilerine sorular sormuştur. Birinci gün Hıristiyan rahibi yanına çağırarak Museviliğin mi yoksa İslamiyet'in mi daha kabul edilebilir olduğunu sormuştur. Hıristiyan rahip de Museviliğin kabul edilebilir olduğu cevabında bulunmuştur. İkinci gün Müslüman kadıyı yanına çağırarak Museviliğin mi yoksa Hıristiyanlığın mı daha kabul edilebilir olduğunu sormuş ve Museviliğin daha kabul edilebilir bir din olduğu cevabını almıştır. Hakan üçüncü gün üç temsilciyi de yanına çağırarak onların en kabul edilebilir din olarak ittifakla Museviliği söyledikleri dolayısıyla kendisinin de o andan itibaren Museviliğe geçtiğini ifade etmiştir (Pritsak, 2007: 26-27).

İspanyalı bir Müslüman olan El-Bekri ise eserinde zikrettiği anlatıya göre Hazar hükümdarı halihazırda Hıristiyanlığı benimsemiş iken sonradan inancının yanlışlığının farkına varmış ve içerisinde bulunduğu bu durumdan rahatsızlık duyarak meseleyi kendisine en yakın devlet görevlilerinden birine anlatmıştır. Devlet görevlisi de Hakana cevaben Ehl-i Kitap'ın üç sınıfa ayrıldığını, onlardan birer temsilci davet ederek dinlerini kendilerinden dinlemesini ve hangisi kendisine doğru gelirse o dini takip etmesini söylemiştir. Hakan da bu tavsiyeye uyararak her bir sami dinden temsilci istemiştir. Hıristiyan ve Yahudi temsilciler gelmesine rağmen Müslüman temsilci Yahudi temsilci tarafından adam kirilayarak onun ölmesine sebep olduğundan gelememiştir. Hükümdar Yahudi temsilciye dini ve kutsal kitabı ile ilgili sorular sorduğunda dininin doğru din, kitabının da doğru kutsal kitap olduğunu söylemiştir. Sonra hükümdar Hıristiyan temsilciye Museviliğin ve Tevrat'ın doğruluğunu sorduğunda temsilci doğru olduğunu fakat İsa Mesih'in Tanrı'nın gizemini belirgin kıldığını ifade etmiştir. Olayın sonunda ise hükümdar Hıristiyan temsilcinin de Museviliği onaylaması ve Müslüman temsilcinin katılamaması üzerine Museviliği kabul etmiştir (Pritsak, 2007: 32-33).

Aynı olayın farklı anlatılarının bulunması olaylara bakış açısının bir sonucudur. Dolayısıyla gerçekleşmiş bir vaki karşısında o vakiyi aktaran kimselerin konumları anlatının seyrini de değiştirmektedir. İlk İbrani kaynaklı anlatıya bakıldığında münazara gerçekleşmiş ve her bir din temsilcisinin en temelde Museviliğin kabul edilebilir din olduğuna dair ifadesi olmuş olmakla birlikte sonuç olarak Hazar Hakanı Museviliği kabul etmiştir. Olaya sonuç kısmından olayın başlangıcına doğru tersten baktığımızda ise Hakan Museviliği kabul etmiş ve onun bu kabul edişi Münazaradaki diğer iki din temsilcisinin tabir caizse geri çekilmesi ile temellendirilmiştir. Şaban Kuzgun hocamızın olaya yaklaşımı ise münazaranın İbrani kaynaklı versiyonlarında öne çıkan unsurun Yahudilerin dinlerinin diğer dinlerden üstün olduğunun ve Yahudi dininden olmayanlara yönelik bir üstünlük kurulmasının amaçlandığı yönündedir (Kuzgun, 1993: 137). Buna göre Hazarların Musevi olmasından çok sonra olayın anlamlandırılmasına yönelik anlatılar ortaya çıkmış ve Yahudi bilginler olayın asıl sebebinin

Yahudi dininin üstünlüğü olduğunu kanıtlamaya çalışmışlardır. El-Bekri'nin anlatısında ise aynı olay Hakan'ın Museviliği Müslüman temsilcinin Yahudi temsilci tarafından öldürülmesinin sonucunda münazaraya katılmaması durumunda dolayısıyla gerçekleştirilen bir hile sonucu kabul ettiği anlaşılmaktadır. El-Bekri'nin dini açıdan kozmopolit bir devlet içerisinde bir Müslüman olarak bu olaya bakışı anlatısının da kendi ülkesinde yaşayan Müslümanların dininin diğer sami dinlerden devlet yöneticileri nazarında üstün olduğunu ve olacağına dair düşüncesinin bir endişesini taşımış olduğunu göstermektedir.

Mustafa Ünal'ın olaya yaklaşımı ise el-Bekri'nin yanında aynı rivayeti paylaşan el-Mesudi ve dönemin Arap tarihçileri olaya tamamen tarihsellikten uzak komplocu bir senaryo sunmaktadır. Buna göre, kağanın değişik din adamlarını dinlemek amacıyla çağırdığı Hıristiyan ve Müslüman din adamlarını Yahudilerin öldürdükleri ve onların yerine geçerek kağanın sorularına onun Yahudiliğe eğilimini arttırmaya yönelik Yahudi anlayışıyla cevap verdikleri şeklinde komplocu bir düşünce ortaya koymaktadırlar. Bunu yaparken tabii ki, bir taşla iki kuş amaçlanmaktadır: 1.) Kağanın Yahudilerce aldatılarak Yahudiliğe döndürüldüğü, onların komplocu ve hileci oldukları mesajını vermek, 2.) Eğer Yahudiler böyle yapmasalardı kağanın kuşkusuz İslam'ı kabul edeceği imajını vererek İslam'ın saf olduğu mesajını vermek (Ünal, 2014: 275). Dolayısıyla her iki anlatıya da bakıldığında olay gerçekleşikten sonra kendilerine ulaşan olayın formatının kendi dini ve toplumsal görüşlerine göre şekillendirildiği görülmektedir.

Münazara'nın objektif bir açıdan gerçekleşmiş halini düşünecek olursak Hazar hakanı ve yönetici kısmı nezdinde herhangi bir dinin diğer dinlere varoluşsal üstünlüğünün hakanın huzurunda yapılan bir toplantıda ortaya konulması, devletlerarası siyaset açısından gayet politik bir adım olarak görünmektedir. Ekonomisi ticarete dayalı olan Hazarlar ülke içinde bulunan çeşitli dinlerden olanların dinlerini özgürce yaşamasının yanında sürekli ticaret yolu üzerinde olması sosyal ve siyasal açıdan hareketli bir devlet yapısına bürünmeyi gerekli kıldığı ifade edilebilir. Dolayısıyla Araplar ve Bizans'la olan ilişkiler ve özelde bu iki devletin dini içerikli propaganda ve misyonerlik faaliyetleri, söz konusu din değiştirmenin münazaraya bağlı kılınması gibi gayet siyasi bir adımı Hazar yönetimi açısından gerekli kılmıştır. Böylece Hazar hakanı ve çevresi münazara yöntemiyle sami dinlerin üçüne de söz hakkı tanıyarak komşu devletlerin faaliyetlerini tanıdığını ifade etmiş, münazara sonrasında da Araplar olsun Bizans olsun bu devletlerde yönetime hakim olan dinler yerine herhangi bir devlet nezdinde değeri bulunmayan Museviliği kabul ederek onların siyasi-politik hegemonyasından kurtulmayı amaçlamıştır (Kurat, 1972: 36).

VII. Constantine Porphyrogenitus, M.S. 948'de yazdığı 'De Administrando Imperio' adlı eserinde Hazar ülkesinde gerçekleşen bir iç isyandan söz etmektedir. Kabaroi olarak anılan topluluklar beg tarafından idaresi sağlanan bölgede isyan çıkararak bölgede bir iç savaşa sebep olmuşlardır. Fakat bölge yönetimi isyanı bastırarak birçok kişiyi öldürmüş, kurtulabilenler ise ülkeden kaçarak Peçenekler'e (şu anda Ukrayna toprakları) sığınmışlardır. Yaşanan bu olaydan sonra isyanı bastırarak yönetici beg, Hazar hakanının yaşanabilecek diğer bir isyanı önlemek amacıyla Museviliği kabul etmesini sağlamıştır. Konu üzerine çalışmaları olan Anahatbel Kryms'kyj ise gerçekleşen iç savaşın tarihini M.s. 833-843 yılları arasında vermektedir. O, bu tespitine delil olarak o dönemdeki Abbasi-Hazar devletleri yazışmalarının içeriğinden bahsederek Abbasi halifesinin muhatap olarak Hazar Hakanının yerine diğer bir yönetici olan Beg'i muhatap aldığını ve bunun da iç karışıklık sonucunda devlet yönetiminde Beg'in etkisinin arttığı (özellikle Hakan'a Museviliği kabul ettirmesi) dönemde gerçekleştiği yorumunu getirmektedir (Pritsak, 2007: 33).

Pritsak'ın yaklaşımına göre tacirler, Uygurların olduğu gibi Hazarların da çeşitli dinleri kabul etmelerinde başlıca rolü üstlenmişlerdir. Hazar bölgesine gelen tacirler dostluk çerçevesinde ve düzenli ilişkiler kurmuşlar ve kendi ülkelerinin kültürlerinin yanında dinlerini de anlatma ve benimsetme gayretinde bulunmuşlardır. Pritsak'a göre bu tacirler dinlerini salt anlamda anlatmakla kalmamış dinlerini cazip ve popüler bir şekilde anlatarak dinlerinin kabul edilmesi konusunda çaba göstermişlerdir. Yine ona göre bu çalışmaların sonucunda Hazar Türkleri Musevilik olsun Hıristiyanlık ve İslamiyet olsun bu dinleri en çok tacirlerin faaliyetleri neticesinde kabul etmişlerdir (Pritsak, 2007: 34). Tacirlerin

Museviliği şirin bir şekilde Hazarlara sunma gayretinin yanında Hazarların özellikle devlet erkanının da Museviliğe sempati duydukları bilinmektedir. Bunun başlıca sebebi ekonomik olup Musevilerin ülkenin ekonomik refahına ve doğu ile batı arasındaki ticaretin en önemli geçiş noktası haline gelmesindeki katkının büyük bir kısmının onların sayesinde olmasıdır. Dolayısıyla Musevi tacirler sayesinde ülke bölgenin siyasi ve ekonomik olarak güçlenmesine olanak sağlamış olduğundan Hazar devlet yönetimi, doğal olarak onlara yakınlaşmış ve dinlerine ilgi duymuşlardır (Ünal, 2014: 281).

Karait tarihçisi ve hukukçusu olarak bilinen Iraklı Jacop el-Kırkisani, (ö. 940) ‘Kitab ar-Riyad ve’l-Hadaik (Bahçeler ve Yeşillikler Kitabı) adlı eserinde Tevrat’ın Yaratılış bölümü 9:27’de geçen Tanrı’nın Yafet’e bolluk vermesi, Sam’ın çadırlarında yaşaması ve Kenan’ın Yafet’e kul olmasını içeren pasaj hakkında Tanrı’nın Yafet’i Museviliği benimseyecek olan soyundan gelenlerin Museviliğe geçmeleri için güzelleştirdiğini dolayısıyla burada kastedilenlerin Hazarlar olduğunu ve Hazarlarda pek çok Musevi bulunduğunu ifade etmiştir (Pritsak, 2007: 21; Kuzgun, 1993: 154). Tevrat’ta geçen ‘Tanrı, Yafet’e bolluk versin’ ifadesi, gelecekte Musevi olacak olan ve Yafet’in soyuna dayandırılan Hazarlar için bolluğun verildiği yorumu sonuçtan sebebe doğru bir eğilim içermekte Hazarların Musevi olduktan sonra (bir kısmı) onların din değiştirmesinin Tanrı’nın bir yazgısı veya olayın onun kontrolünde gerçekleştiğine dair bir temellendirmenin izlerini taşımaktadır. Aynı zamanda böylesine bir yaklaşım, Irak’ı sınırları içerisinde bulunduran Abbasi devletinin siyasi ve dini otoritesinin zayıfladığı bir dönemde (M.s. 950-945 arası) dile getirilmiş olması Hazarlara karşı duyulan bir sempatinin bir sonucu olabilmektedir. Hazarların soyunun Yafet’e Tanrı’nın buyruğu ile bağlamasının yanında X. Ve XI. yüzyıllarda bazı Karait yazarları, Hazarları gayri meşru insanlar (Mamzer:Piç) olarak görmekte ve bunun nedeni olarak onların halihazırda sürgün olduklarını ifade etmektedirler (Ankori, 1968: 71-74). Ayrıca A. Koestler Karai alimi Yefeth b. Ali’nin eserinde Mamzer (piç) kelimesinin anlamını açıklarken, mamzere örnek olarak Hazarları göstermekte, Onların İsrail oğullarından olmadıkları halde Yahudi dinini benimsediklerini ve onlara mamzer: piç dediğini ifade etmektedir (Koestler, 2007: 91). Koestler’in bu iddiası taraflı bir yaklaşım olarak değerlendiren Şaban Kuzgun, Talmudist kaynaklı eserlerde olsun Türk asıllı olmayan Karai yazarlarında olsun Hazarların Karailiği kabul ettiklerine dair bir bilginin bulunmadığını öne sürdüklerini ve bu yaklaşımın sadece bir iki kaynaktan maksatlı bir biçimde yorumlandığını dolayısıyla gerçeklikten uzak olduğunu ifade etmektedir (Kuzgun, 1993: 153). Hocamız bir diğer yaklaşımında ise gerek Yefeth b. Ali ve gerekse Hazarlar için mamzer: piç ifadesini kullanan Jacop b. Reuben, Hazar asıllı olmadıklarından ve muhtemelen Filistinli veya Filistin göçmeni ailelerin çocukları olduklarından onların kendi ırklarından olmayan anlamına ‘piç’ diye isimlendirmelerini konuları itibariyle olağan gözükmektedir (Kuzgun, 1993: 155). Ayrıca kanaatimize göre Kosetler’in endişesi taraflı bir bilgi oluşturmasının yanında Hazarlar içerisinde az da olsa bulunan göç ve ticari ilişkiler neticesinde bölgeye gelen Talmudist Yahudilerin Hazarların bu dini kabul etmelerine temel etken olduklarını ve bu Yahudilerin etkisiyle de Hazarların Talmudist Yahudiliği kabul etmiş olduğunun bir dayanağını oluşturmayı da içermektedir (Arık, 2005: 28). Bir bakıma bu yaklaşımlar Hazarların Talmudist Yahudiler ve Türk kökenli olmayan Karait yazarları açısından muteber olmadıklarının anlaşılması yanında onların Yahudilerin sürgünleri sonrası Hazar bölgesine göç edip evlilik yoluyla soylarını değiştirdiklerini ve bu sebeple onlara mamzer: piç dediği fikrini de desteklemektedir.

Tarihçiler nezdinde ilk olarak keşfedildiği Ben Ezra Sinagogu’nun mahzenine istinaden ‘Kenize Mektubu’, bulup yayınlayan kişinin adına istinaden ‘Schechter Mektubu’ ve günümüzdeki konumuna istinaden ise ‘Cambridge Belgesi’ olarak adlandırılan 10. yüzyılın ortalarında Hazar kağanı Yusuf zamanına tarihlenen, Hazarların nasıl Musevi olduğuna dair Endülüs’te yaşayan bir Yahudi’yi bilgilendirme amacını ve bilgisini taşıyan bu mektup Hazarlı bir Musevi’ye aittir. Mektubun günümüze kadar yıpranmadan gelmiş olan pasajlarında Hazarların Museviliğe geçişi Bizans’tan yapılan Yahudi göçleri sonrasında Hazarlarda gerçekleşen bir iç karışıklıkta Yahudi bir kişinin kahramanlık anlatısını içermektedir. Bu pasajlarda ilk olarak Hazarların putperestlerin (Gök Tanrı Dini kastediliyor) baskısına dayanamadıkları, Tevratsız ve Tanahsız kaldıkları, Bizans’tan yapılan göçler sonucunda oranın halkından bir kısım kimsenin Musevi oldukları ve Hazarların savaşta zafer kazananlardan arasından kağanlarını seçtiklerini ifade edilmektedir. Pasajların devamında ise sonrasında çıkan bir savaşta Yahudi bir askerin kılıcıyla Hazara karşı gelen düşmanları kaçmasını sağlayarak kahramanlık göstermiş ve Hazar adetlerine göre de ülke askerlerinin başına komutan: kağan olarak seçilmiş ve böylece Hazarların

Museviliği kabul ettikleri anlatılmıştır. Tarihçi Osman Karatay, bu olayın Batı Göktürk Devleti'nin yıkılma sürecindeki iç karışıklıklarının olduğu dönemde gerçekleştiğini belirtmektedir (Karatay, 2008: 1-3).

Zajaczkowki, Hazarların daha önce Tek Tanrı'ya inanmış olmalarının onların Yahudiliği kabul etmelerine tesir ettiğini ifade ederek bu konuda Proto-Türklerin dini olan 'Tengri Han' inancının Museviliğin tek bir Tanrı'ya inanç ve ibadette yani din değiştirmelerine etkili olduğu fikrini savunmaktadır. Şaban Kuzgun hocamıza göre ise Müslüman olan Araplar ile ilişkileri o dönemde iyi olmamakla birlikte Türklerin kendi dinlerine Tanrı anlayışı açısından yakın olan Museviliği Hıristiyanlığa tercih edilerek kabul edilmesi daha uygun görülmektedir (Kuzgun, 1993: 137-139).

Reşit Saffet Karaşemsi ise Hazarların Museviliği kabul etmesine neden olarak o dönemdeki din müntesiplerinin ülke içerisindeki daha çok siyasi-politik durumuna dikkat çekmektedir. Ona göre Hazar Türklerinin yüksek sınıfları Museviliği kabul ettiği sırada, Hıristiyanlık, doğuda yeni ortaya çıkmış ve çoğunlukla zorla veya toplumun aşağı tabakası tarafından kabul edilmiş bir dindir. Dolayısıyla devlet üyeleri tarafından Hıristiyanlık tercih dışı kalmıştır. İslamiyet ise Araplar tarafından kendi dili yayılan bir din olduğundan kabul edilmemiştir. Bu sebeple ülkede topluma hakim ve etkili olabilecek din olarak Musevilik Hazarlar tarafından benimsenmiştir. Karaşemsi'nin yaklaşımı din değiştirmenin siyasi-politik endişelere dayandığını ifade etmesi açısından önemlidir. Fakat din değiştirilmesinin dil ile olan ilişkisinde durum farklıdır. Arapların Hazarlarla giriştikleri askeri-siyasi mücadele, Azerbaycan bölgesine hakim olma mücadelesi onları, Araplardan ve onların dini olan İslamiyetten uzaklaşmaya itmiştir. Fakat Karaşemsi tarafından her ne kadar İslamiyet'in dildin bağının katı bir şekilde savunulduğu ifade edilse de onlar tarafından kabul edilen Musevilik dil-din ilişkisi açısından İslamiyet'i çok gerilerde bırakmakta ve Musevilik için İbrani dili olmazsa olmaz görünmektedir (Kuzgun, 1993: 138). Fakat belirtmeliyiz ki dil-din ilişkisi sami dinleri açısından katı-esnek bir yapıya sahip olmasına rağmen Hazar Türkleri Museviliği kabul ederken Museviliğin dili olan İbraniceden ziyade ibadetlerinde kendi dillerini tercih etmişlerdir. Tarihi süreç içerisinde Museviliğin Karai kolundan başka milli ibadet dili fikrini benimseyen başka bir Yahudi mezhebi bulunmamaktadır (Kuzgun, 1993: 159).

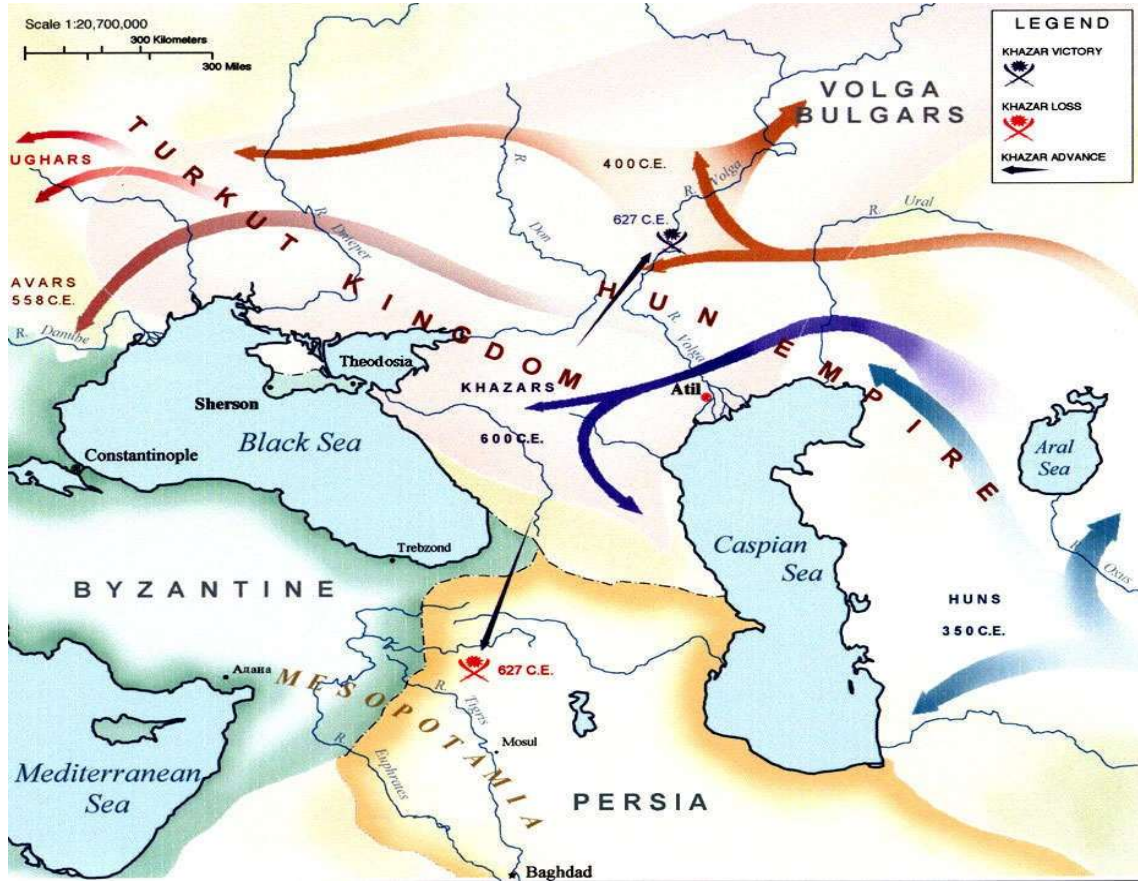
BÖLGENİN SOSYOPOLİTİK VE SİYASİ YAPISI

Din değiştirme fenomeninin mahiyeti, gelişmesi ve sonuç olarak din değişiminin gerçekleşmesi bir süreç içerisinde olmakta birey olsun topluluk olsun din değiştirmek için aşamalara sebeplere, gerekçe ve amaçlara ihtiyaç duyulmaktadır. Dolayısıyla Hazarların din değiştirme serüveni de bu çerçevede değerlendirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla Hazarların din değiştirme serüveni de bu çerçevede değerlendirilmesi gerekmektedir. Hazar Türklerinin hem toplum olarak (bir kısmı) hem yönetim kesimi olarak Musevileşme süreci, nedenleri ve sonuçlarının daha iyi anlaşılabilmesi açısından tarihsel ve kronolojik olarak ifade edilmesi önem arz etmektedir.

Giriş kısmında da bahsedildiği gibi Hazarlar (610-1048) Batı Göktürleri Avar ve Bulgar devletlerinin birbirleriyle yaptıkları savaşlar sonucunda tarih sahnesine çıkmıştır. Bölge kavimlerine kendisini kabul ettirmiş olan Hazarlar, bulunduğu konumun bir sonucu olarak Çin, Orta Doğu ve Avrupa'nın ticaret yolları olan İpek Yolu'nun Avrasya kanadında bulunan ana yollara egemen olarak doğu-batı arasındaki ticaretin seyrini yönlendirecek bir ekonomik-siyasi-politik ve askeri güce sahip olmuştur. Devletin ilk dönemlerinde Güneyde Sasaniler (226-642), Batıda Bizanslar (330-1453), Kuzey-Batı'da Avarlar (565-835), Sasanilerin Güneyinde Arap Emevi Devleti (661-750), Emevilerden sonra onların yerine geçen Arap Abbasi Devleti (750-1258) bulunmakta idi (Ünal, 2014: 276). Görüldüğü üzere Sasani, Bizans, Avar devletleri, Hazar devletinden önce kurulmuşlardır. Bu devletler içerisinde sadece Sasanilerle ciddi bir ilişkisi bulunmayan Hazarların diğer tüm devletlerle siyasi-politik ve askeri anlamda çokça etkileşime girdiği bilinmektedir. Hazar devleti sonlanmadan önce tarih sahnesinden silinen devletler ise Sasani, Avar ve Emevi devletleridir.

Hazar devleti kurulmadan önce mevcut olan devletlerden Sasani ve Bizans devletleri, Orta Doğu ve Yakın Doğu'nun hakimiyeti için mücadele halinde olmuşlar ve 421-422'de, 440'da, 502-506 Anastasya

Savaşı, 526-532 İbery Savaşı, 541-562 Lazika Savaşı, 572-591 ve 602-628 yılları arasında bölgenin hakimiyeti amacıyla bir dizi askeri mücadele içerisine girmişlerdir. Sasani ve Bizans arasında yapılan son savaştan sonra Sasaniler toparlanmamış ve on dört yıl sonra 642’de tarih sahnesinden silinmişlerdir. Sasani devleti yıkılma sürecinde Hazarların daha yeni bir devlet olması (610) ve Sasanilerin güneyinde bulunan Arap Emevi Devleti’nin bu tarihte ekonomik kaygıların tetiklenmesi üzerine doğu-batı ticaret yolunu ele geçirmek isteğiyle halihazırda sadece yıkılalı dokuz yıl olmuş olan Sasanilerin topraklarını geçip Hazarlar’ın Belencer kentine saldırıda bulunmaları (652) ve karşısındaki dönemin diğer bir gücünü Hazarların gönderdiği askeri destekle (627) birlikte tarihten silen Bizans’ın o dönemde gücüne güç katması Hazarları, Bizans devleti ile yakınlaştırmış, siyasi-politik ilişkiler ve bu ilişkileri güçlendirecek ailevi ilişkilerde bulunulmasına yol açmıştır.

Harita 4: 350-627 Yılları Arasında Bölgenin Geo-politiği.

İttifak kurmak için temaslarda bulunan ve bunun için çaba gösteren sadece Hazarlar olmamışlardır. Bizans’ın Kuzeyinde Avar Devleti ve Slav kavimleri Bizans’ı kuşatma girişiminde bulunmuşlardır (626). Sasani Devleti’nin de yıkılış sürecine rastlayan bu olayla birlikte Güney-Doğu’dan saldırma imkan bularak bu fırsatı değerlendirip saldıran Arap Emevi Devleti’nin askeri baskıları Bizans’ı dönemin yeni ve geleceği parlak devleti ve aynı zamanda Arap Emevi Devleti’nin vur-kaç taktiği ile başlattığı uzun soluklu saldırıların (652, 655, 714, 717, 725, 737) hedefi Hazar Devleti ile iyi ilişkiler kurma yoluna iterek karşılıklı çıkara dayalı ilişkiler kurulmasına yol açmıştır (695, 700, 750-780) (Ünal, 2014: 276). Bu olumlu ilişkiler Hazar Devleti’nin daha ilk dönemlerinden itibaren başlamış ve dokuzuncu yüzyıla kadar yaklaşık 100-150 yıllık bir süre içerisinde devam etmiştir (Kocarı, 2013: 28). Kırımın tamamen Hazarlar tarafından ele geçirilme faaliyetleri (787) ve Bizans Devleti’nin Hazar Devleti’nin batısındaki Kırım’a ve Slav kavimlere yönelik misyonerlik faaliyetleri başlatması (Tarih: ?) Bizans-Hazar ilişkilerini zaman zaman gergin bir ortama taşımıştır (Yücel: 150).

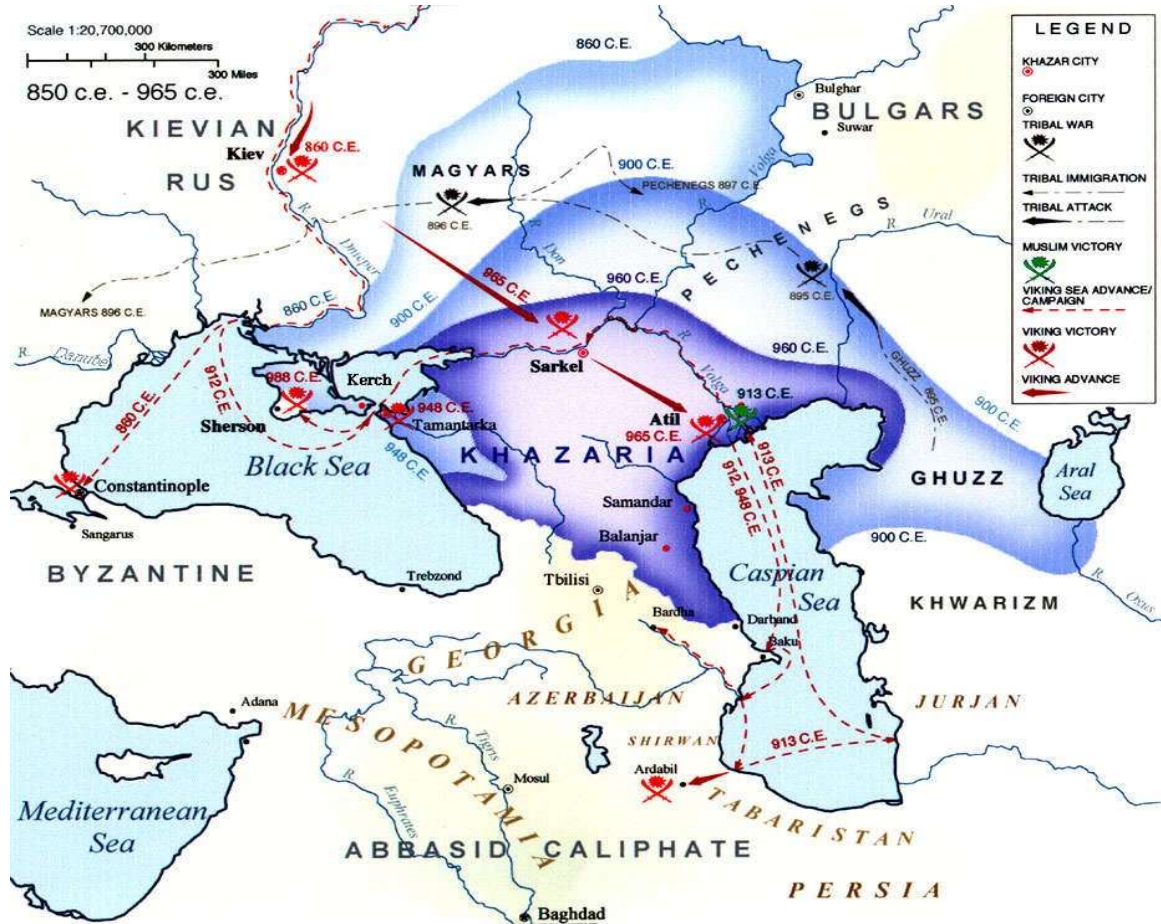
Harita 5: 600-850 Yılları Arasında Hazar-Emevi Devletleri Arasındaki Savaşlar.

Emevi Devleti'nin yıkılmasından sonra (750) yerine gelen Abbasi Devleti, Hazarlar ile Emeviler'in saldırgan politikasını uygulamamış aynı zamanda ikili ilişkiler kurma yoluna gitmişlerdir. Fakat Abbasi Devleti'nin bu yumuşatılmış tavrı Kuzey ticaret hattından vazgeçildiği düşüncesini akla getirmemelidir. Çünkü Emevi Devleti olsun Abbasi Devleti olsun Kuzeyin (Hazar ticaret bölgesi) zenginliklerini elde edebilmenin yolunu her zaman farklı yöntemlerle de olsa aramışlar, fırsat kollamışlardır. Dolayısıyla genel bir yanılgı olan erken dönem Müslüman Arap devletlerinin İslam'ı yaymak için 'fetih' yaptıkları düşüncesi temelsiz bir yaklaşımdır. Bölgenin ticaretini elde tutma mücadele savaşlarının henüz daha sıcaklığının hissedildiği bir dönemde Abbasi Halifesi Muktedir Billah, Hazarlara karşı güç birliği kurmak amacıyla İbn Fadlan'ı Volga Bulgarlarına elçi olarak göndermiştir. Görüşmeler sonrasında gelişen ilişkiler her iki tarafın da lehine olmakla birlikte Bulgar hakanının halifeye cevabı olumlu olmaktan daha fazla olmuştur. Zira siyasi ittifaktan başka dini ittifak da yapılmasını istemiş ve İslam'ın Volga Bulgarlarına öğretilmesi için öğreticiler göndermesini, cami yaptırmasını, Hazarlara karşı kaleler yaptırmasını halifeden istemiştir. Bütün bu isteklerini de halife büyük bir iştahla karşılamıştır (Ünal, 2014: 280).

IX. yüzyılın ortalarına kadar gelişmesini sürdüren Hazar İmparatorluğu çok geniş alanlara yayılmış bir devlet olarak birçok milleti egemenliği altına almıştı. Ticari hayata önem verip askeri disiplinden uzaklaşan Hazarlar, önce doğudan gelen Türk kabilelerinin saldırıları ile karşı karşıya kalmaya başlamışlar, sonra egemenlikleri altına almış oldukları birçok millet isyan etmeye ve ayaklanmaya başlamıştı. Daha sonra, önceleri Hazarlarla iyi ilişkiler içinde bulunan bazı komşu ülkeler, bu ilişkileri kesip Hazarları yok etmeye ve onların yerini almaya çalışmışlardır (Kuzgun, 1993: 62).

VIII. yüzyılın ilk yarısında Bizans'tan Hazarlara göç eden Bizans tarafından halihazırda işbirlikçi, casus, hain olarak nitelenen Yahudiler'in Hazar Devleti tarafından kabul edilmesiyle X. yüzyılın ilk yarısında İmparator Lecapenus (g.s.: 920-944) zamanında iki devletin arası açılmıştır (Kuzgun, 1993: 64). Bu durumun yanı sıra Kırım ve Azov denizinin hakimiyeti ile ticaret yolu üzerinde söz sahibi olma mücadelesi ve buna karşılık Bizans'ın o bölgeye Hıristiyan misyonerler atması ve onların faaliyetleri de iki devletin ilişkilerinin bozulmasında etkili olmuştur. Bu dönemde Abbasi devletinin içten pazarlıklı İdil Bulgarlarını yanına çekme faaliyetinin yanında ülkenin Kuzey-Doğu'sunda bulunan Ruslar da

bölgede etkin olmaya başlamışlardır. İlerleyen yıllarda ise Ruslar ilk olarak iki büyük ticari şehir olan Kiev'i ve sonrasında Sarkel'i alarak Hazarları çok zor bir duruma sokmuşlardır. Doğuda ise Kıpçak ve Uzlar birleşerek Hazarlara saldırılarda bulunmuşlardır. VII. ve VIII. Yüzyıllardan itibaren komşu ülkelerin siyasi-politik baskı aracı olarak sıkı misyonerlik faaliyetlerinde bulunması; bu yıllarda süregelen Emevi akınları ve sonrasında Abbasilerin baskıları; IX. yüzyılda ise doğudan, batıdan, güneyden gelen saldırılar ve en sonunda X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çok şiddetlenen komşu kabile ve devletlerin saldırıları, önce imparatorluğu dağıtmış sonra da Hazar Devletini tamamen ortadan kaldırmıştır (Kuzgun, 1993: 65).

Harita 6: 850-965 Yılları Arası Sınır Değişiklikleri, Yapılan Göç ve Savaşlar.

H. Rosenthal, İsa'nın doğum yıllarında bazı Yahudilerin Güney Rusya steplerine gelerek yerleştiklerini ve burada ticaret yaptıklarını kaydetmektedir. Böylesine bir bilgi aynı zamanda A. Firkowich'in Talmud oluşturulmadan ve Haham literatürü ortaya çıkmadan önce A. Koestler'in de ifade ettiği gibi Talmudist olmaktan uzak bir Yahudilik inancı çok önceleri ulaştıklarına dair savı desteklemektedir. H. Rosenthal, A. Firkowich ve A. Kosetler'in bu yaklaşımına uygun olarak Akdes Nimet Kurat da, Yahudiliğin Kafkaslar üzerinden (ticari bölgelerden) Hazarlara gelmiş olabileceğini ve Hazarların ilk devlet merkezi olan Semender şehrinin de bu bölgede olması daha devletin ilk dönemlerinden itibaren Hazarların Yahudilerle iletişimde olduklarının anlaşıldığını ifade etmektedir. Akdes Nimet Kurat, 730740 yılları arasında on sene gibi bir süre içerisinde Hazar bölgesine göçler olduğunu ve bu göçlerin sebebinin ise göç eden Yahudilerin hem Bizans hem de Abbasi devleti içerisinde ciddi takibat ve baskıya maruz kaldıkları sebebiyle gerçekleşmiş olduğunu ifade etmektedir (Günay & Güngör, 2015: 216; Kurat, 1972: 36). Bizans İmparatoru Heraklius (g.s.: 610-641) ülkesi içerisinde bulunan Yahudilere gerek önceden Roma İmparatorluğu'na çıkardıkları sıkıntılar gerekse Sasanilerle verdikleri savaşta onların tarafını tutan bilgi sızdıran işbirlikçileri olarak bilinmesi üzerine 630-632 yılları arasında takibat başlatmıştır. Bu takibat Yahudilerin farkı bölgelere göç etmelerini gerekli kılmış; Kafkaslara ve özellikle dini anlamda tam bir toplumsal hoşgörünün yaşandığı refah ülkesi olan Hazar devletine 723 yılı civarında

göç etmişlerdir (Karatay, 2008: 4-6). Bizans ve Araplarla sürekli olarak gergin bir askeri-siyasi ilişki içinde olan Hazarlar için İpek Yolu'nu istikrarlı bir biçimde kullanarak gücünü arttıran bir unsur da Yahudi tacirler olmakla birlikte bunlar Hazarların Museviliği devlet dini olarak kabul etmesinde hem kültürel hem de ekonomik açıdan etkili olmuşlardır (Ünal, 2014: 280).

Hazar devleti kurulmadan önce ve 723 yılında ve ticaret aracılığıyla bölgeye yapılan Yahudi göçleri; tacirlerin olsun, halktan olsun Yahudilerin dini propaganda faaliyetleri ve diğer devletlerin dini olmamasının yanında ticaret alanında ülkeye kattıkları büyük ekonomik katkıların göz önünde bulundurulmasıyla Hazar devlet adamları 740 yılında Yahudiliği kabul etmişlerdir (Ünal, 2014: 278). Hazarlar, çoğunlukla Yahudi tacirlerin marifetiyle ticaretten kazandıkları ciddi anlamdaki refahın sürdürülebilmesi için doğal olarak Yahudilere sempati duymakta ve onları kollamaktaydılar. Hatta onlarla ilgili olayda diplomatik müteakabiyet kuralını uygulayabilmekteydiler. Örneğin, İbni Fadlan'ın seyahatnamesindeki anlatımına göre, Müslüman Arapların İspanya'da al-Babuna (Babung)'da bulunan bir havrayı tahrip ettiklerine dair bir haberden dolayı, misilleme olması için Hazar Kağanı da Atıl'deki (İtil) bir caminin minaresinin yıkılmasını, müezzininin de öldürülmesini emretmiştir (Günay & Güngör, 2015: 219). Eğer Müslüman Araplar Yahudilere karşı tavırlarını değiştirmezse caminin hepsinin yıkılacağını bildirerek İslam ülkelerinde Yahudilere uygulanabilecek kötü muameleden dolayı, Kağan'ın Hazar ülkesi ve çevre yurtlardaki bütün camileri tahrip etmekten korkmayacağı mesajını vermiştir (Ünal, 2014: 281).

Rus bilim adamlarının hazırlamış olduğu Bolshaya Sovyetskaya Ansiklopedya'nın (Büyük Sovyet Ansiklopedisi) 'Hazarlar ve Hazar Kağanlığı' maddesinde Hazarlar ile ilgili bilgiler verilmekle birlikte Hazarların hakim tabakasının VII. yüzyılın ikinci yarısında Yahudiliği kabul ettiğini kaydetmişlerdir. Onlar bu bilginin kaynağı olarak A. Firkowich'in Hazarlar ile ilgili koleksiyonuna işaret etmektedirler. H. Rosenthal'a göre Hazarlar, İslamiyet'in de hızla yayılmasından ilham alarak misyoner faaliyetlerine girişmişler ve kendi inançlarını başka ırklardan insanlara benimsetmeye çalışmışlardır. Eski kaynakların, "Hazarların Yahudileşmesi" olarak verdiği olay, Hazarların dünyaya yayılıp misyoner faaliyetlerini hızlandırdığı döneme rastlamaktadır. Fakat geniş bir bakış açısıyla sami dinlerin hem Hazar ülkesi içinde hem de Hazar ülkesi dışındaki faaliyetleri aynı rekabet dönemine rastlamakta, din mensupları yakın veya uzak gelecekte kendi konumlarını geliştirme ve teminat altına alma gayreti içerisinde olduğu bir dönemi işaret etmektedir (Kuzgun, 1993: 152, 163).

SONUÇ

Yahudi kaynaklar Yahudiliğin diğer dinlerden üstün olması, yapılan münazaranın Yahudi bilginler tarafından kazanılması yüzünden Hakan ve çevresinin bu dini kabul ettiğini söylemektedirler.¹ Hazar Hakan'ı ve çevresinin Yahudiliği, gerçekten inandıklarından değil de siyasi nedenlerle kabul etmiş oldukları daha akla uygun gözükmektedir. Kendi geleneksel dinlerini artık (o bölgede var olabilmek adına) yeterli bulmayan (ve siyasi-askeri açıdan zora düşen) Hakan, şayet Müslümanlığı kabul ederse, kendisinden önce Müslüman olmuş ve bu dinin temsilcisi (ve siyasi hamisi) konumunda bulunan Arapların bir nevi vesayeti altına girecektir. İslamiyet'i değil de Hıristiyanlığı kabul ederse, bu defa Hıristiyanlığın temsilcisi (ve siyasi hamisi) durumunda olan Bizans'ın vesayeti altına girecektir. Bu iki dinden hangisini seçerse seçsin zamanla seçtiği dine mensup devlete bağımlı hale gelmesinin kaçınılmaz olduğunu sezen Hakan ve çevresi, yeni bir arayış içine girmiştir. Onların aradığı din (kendi siyasi durumlarına da olumlu etki yapabilecek) öyle bir din olmalı ki hem ilahilikte İslamiyet ve Hıristiyanlığa denk olsun, hem de Kuran ve İncil gibi bir kutsal kitabı bulunsun ve hem de o dini kabul ettiklerinde herhangi bir devlete bağımlı hale gelmemeleri sağlamalıdır. Tüm aranan özellikleri bünyesinde taşıyan din Musevilik olduğundan Hakan ve çevresi bu dini kabul etmişlerdir. Dolayısıyla Hazarlar Museviliğin diğer dinlere ilmi olarak üstünlüğü nedeniyle değil o dönemdeki siyasi-politik ve askeri şartlarının gerektirdiği şartlara göre bu dini kabul etmişler, bununla da kalmayarak yönetimde Yahudi din adamlarına yetkiler vermişler ve değişen siyasi-politik şartlara uyum sağlamayı amaçlamışlardır. Fakat Yahudi din adamlarına ülke yönetim kadrolarında verilen yetkiler sonraki dönemlerde sadece

¹ Kuzgun, s. 137.

siyasipolitik endişelerle bu (yüzeysel olarak) dini kabul eden Hazar Hakanını zora sokarak kendi yetkilerini tam olarak kullanamamasına neden olmuştur. Gelişen olaylar neticesinde ise yönetim yetkilerinin ülkenin bir diğer Hakan olarak Beg'e verilmesine sebep olmuş, asıl Hazar Hakanı ise sembolik olarak varlığını sürdürmek durumunda bırakılmıştır. Ayrıca belirtildiği üzere ülkenin ekonomisinin Yahudi tacirlerin faaliyetlerine dayanması, Hazar Hakanı ve çevresinin Yahudilere ve doğal olarak onların dini olan Yahudiliğe sempati duymalarını sonuçlandırmıştır. Dolayısıyla siyasi olsun, politik olsun, ekonomik olsun tüm bu etkenler siyasi bir kırılma noktasında Hakan ve çevresini Yahudilik dinini kabule itmiş ve onlar da radikal olduğu kadar siyasi-politik bir karar alarak Yahudiliği kabul etmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Ankori, Z. (1968). *Karaites in Byzantium: The Formative Years, 970-1100*. New York: AMS Press.
- Arık, D. (2005). Türk Yahudiler: Kırım Karaileri. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 7(21), 27-49.
- Cerrahoğlu, İ. (1972). Ye'cüc - Me'cüc ve Türkler. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 20(1), 97-125.
<https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/49679?show=full> adresinden alındı
- Dunlop, D. M. (1967). *History of Jewish Khazars*. New York: Princeton University Press.
- Günay, Ü., & Güngör, H. (2015). *Türklerin Dini Tarihi*. Kayseri: Berikan Yayınevi.
- Karatay, O. (2008). Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu. *Karadeniz Araştırmaları*(18).
- Kocarı, H. (2013). *Hazarlarda Devlet Yönetimi*. Kilis: Kilis Yedi Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Koestler, A. (2007). *Onüçüncü Kabile: Hazar İmparatorluğu ve Mirası*. (B. Çoban, Çev.) İstanbul: Plato Film Yayınları.
- Kurat, A. N. (1972). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Türk Tarik Kurumu Basımevi.
- Kuzgun, Ş. (1993). *Hazar ve Karay Türkleri*. Ankara: Alıç Matbaacılık.
- Küçük, A., Tümer, G., & Küçük, M. A. (2016). *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Pritsak, O. (2007). Hazar Hakanlığının Museviliğe Geçişi. (Ç. A. Özcan, Dü.) *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*(13), 15-34. http://www.karamdergisi.com/Makaleler/1402278943_pritsak.pdf adresinden alındı
- Ünal, M. (2014). İpek Yolunun Hazarlarda Yahudi Kültürüne Etkisi. F. Atasoy içinde, *İpek Yolu* (s. 273). Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Yücel, M. (tarih yok). *Hazar Hakanlığı* (Cilt 1). G.T.T. Yeni Türkiye Yayınları.